

روز بین المللی نفی جرایم سایبری (۲۴ دسامبر/سوم دی)؛

مجالى برای اهتمام بیشتر به نقش فضای سایبری در پیشبرد یا تضعیف حقوق انسانی

شمیم ماهپوری، دانش پژوه دکترای حقوق بین الملل و همیار کمیسیون

در جهان معاصر، فضای سایبری به امتدادی جدایی ناپذیر از حیات اجتماعی بشر تبدیل شده است؛ فضایی که در آن بهره‌مندی از حقوق بنیادین بشر، از جمله حق کرامت انسانی، حق حریم خصوصی، حق امنیت شخصی و حق آزادی بیان، به‌طور مستقیم متأثر از تحولات فناورانه است.

بر این اساس، جرائم سایبری صرفاً نقض قواعد فنی یا تهدیدی علیه زیرساخت‌های ارتباطی نیستند، بلکه اشکال نوینی از نقض حقوق بشر محسوب می‌شوند که می‌توانند آثار عمیق و ماندگاری بر زندگی فردی و اجتماعی اشخاص بر جای گذارند. این نقض‌ها به‌طور نامتناسب گروه‌های در موقعیت آسیب‌پذیر، به‌ویژه کودکان و زنان، را هدف قرار می‌دهند و ضرورت شناسایی و حمایت مضاعف از این گروه‌ها را برجسته می‌سازند.

کودکان در فضای آنلاین، به دلیل وضعیت سنی، سطح آگاهی محدودتر و وابستگی بیشتر، در معرض اشکال گوناگونی از نقض حقوق خود از جمله سرقت هویت، فیشینگ^۱، آزار آنلاین و بهره‌کشی دیجیتال قرار دارند.^۲ در مورد زنان نیز، استمرار الگوهای تبعیض و خشونت جنسیتی در بستر فناوری اطلاعات، به اشکالی چون آزار سایبری،

^۱ فیشینگ (phishing) یکی از رایج‌ترین و خطرناک‌ترین انواع جرائم سایبری است که هدف آن فریب کاربران برای دزدیدن اطلاعات حساس مانند رمز عبور، اطلاعات بانکی، شماره کارت اعتباری یا هویت شخصی است.

^۲ <https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2017>

انتشار تصاویر خصوصی بدون رضایت، اخاذی جنسی و کنترل دیجیتال منجر شده است. این واقعیت‌ها نشان می‌دهد که فضای مجازی، در صورت فقدان حمایت‌های حقوقی مؤثر، می‌تواند به بستری برای بازتولید و تشدید نابرابری‌ها و خشونت‌های ساختاری تبدیل شود. از این‌رو، حمایت از کودکان و زنان در برابر خشونت سایبری نه یک اقدام ترجیحی، بلکه بخشی از تعهدات بنیادین دولت‌ها در چارچوب حقوق بین‌الملل بشر است.

در پاسخ به این چالش‌ها، کنوانسیون سازمان ملل متحد علیه جرائم سایبری، به‌عنوان نخستین معاهده جامع جهانی در این حوزه، کوشیده است رویکردی هماهنگ برای پیشگیری، تحقیق، تعقیب و همکاری بین‌المللی در مقابله با جرائم مرتبط با فناوری اطلاعات و ارتباطات ارائه دهد. این کنوانسیون که در ۲۴ دسامبر ۲۰۲۴ در مجمع عمومی سازمان ملل متحد به تصویب رسید و در اکتبر ۲۰۲۵ برای امضا گشوده شد، فراتر از یک سند صرفاً فنی، حاوی عناصر هنجاری مهمی در زمینه تضمین حقوق بشر در فضای دیجیتال است.^۳ تأکید بر رعایت اصول ضرورت و تناسب در اقدامات تعقیبی، حمایت از حقوق متهمان و قربانیان، و توجه ویژه به وضعیت گروه‌های آسیب‌پذیر، نشان‌دهنده تلاش برای ایجاد تعادل میان الزامات امنیتی و صیانت از آزادی‌ها و حقوق بنیادین افراد است. امضای این کنوانسیون از سوی ایران^۴، بیانگر پذیرش کلی جهت‌گیری‌های آن و تعهد سیاسی به همسویی تدریجی با استانداردهای بین‌المللی مقابله با جرائم سایبری است.

در سطح حقوق داخلی، نظام حقوقی ایران در حوزه جرائم سایبری عمدتاً بر پایه قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ و اصلاحات بعدی آن استوار است.^۵ این قانون برخی رفتارها از جمله دسترسی غیرمجاز، شنود غیرقانونی،

^۳ <https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention/text/convention-full-text.html>

^۴ <https://tn.ai/۳۴۳۲۱۲۰>

^۵ این قانون درون بخش جرایم تعزیری قانون مجازات اسلامی از ماده ۷۲۹ تا ۷۸۳ را شامل می‌شود. برخی از مواد مزبور در پرتو سایر مقررات منسوخ شده است که این امر در کتب مجموعه مقررات تصریح گردیده است. برای ملاحظه متن مقررات مزبور لینک زیر قابل رجوع است:

<https://www.ekhtebare.ir/wp-content/uploads/۲۰۱۲/۱۰/%D۹%A۷%D۹%A۶%D۹%A۸%D۹%A۶-%D۹%AC%D۹%B۱%D۹%A۷%D۹%AC%D۹%A۵-%D۹%B۱%D۹%A۷%D۹%AC%D۹%A۷%D۹%A۶%D۹%A۷-%D۹%A۷%D۹%AC-۱.pdf>

کلاهبرداری رایانه‌ای و انتشار محتوای خلاف عفت را جرم‌انگاری کرده و گامی مهم در شناسایی مخاطرات فضای دیجیتال به شمار می‌رود.^۶ با این حال، مقایسه این قانون با مفاد کنوانسیون سازمان ملل متحد علیه جرائم سایبری نشان می‌دهد که اگرچه چارچوب کلی جرم‌انگاری در حقوق ایران وجود دارد، اما در زمینه شناسایی برخی اشکال نوین نقض حقوق بشر در فضای آنلاین و حمایت مؤثر از قربانیان، خلأهایی قابل مشاهده است.

در حوزه جرم‌انگاری، کنوانسیون رفتارهایی نظیر دسترسی غیرمجاز، رهگیری غیرقانونی داده‌ها و تداخل با داده‌ها و سامانه‌ها را به‌طور جامع مورد توجه قرار داده و همچنین سوءاستفاده از ابزارها و فناوری‌ها برای ارتکاب جرائم سایبری را به‌عنوان رفتاری مستقل شناسایی می‌کند. در حالی که قانون ایران برخی از این مصادیق را پوشش داده است، دامنه جرم‌انگاری در مواردی همچون تولید و توزیع ابزارهای خاص ارتکاب جرم سایبری محدودتر به نظر می‌رسد.^۷ در ارتباط با حقوق کودکان، کنوانسیون به‌طور صریح به جرم‌انگاری اشکال مختلف بهره‌کشی جنسی دیجیتال، از جمله طعمه‌گذاری آنلاین، پرداخته است؛ در حالی که حقوق ایران فاقد جرم‌انگاری خاص و مستقل در این زمینه است و عمدتاً بر مفهوم کلی محتوای مستهجن تمرکز دارد.^۸ در مورد زنان نیز، اگرچه برخی مصادیق نقض حریم خصوصی در قانون داخلی پیش‌بینی شده است، اما آزار مداوم و سیستماتیک سایبری به‌عنوان شکلی از خشونت مبتنی بر جنسیت، هنوز به‌طور مستقل مورد شناسایی قرار نگرفته است.^۹

^۶ <https://qavanin.ir/LawTreeText/?IDS=۱۶۲۸۰۹۵۷۸۲۶۸۷۷۲۵۲۳۴۹>

^۷ کنوانسیون جرائم سایبری مواردی مانند دسترسی غیرمجاز (ماده ۷)، رهگیری غیرقانونی (ماده ۸) و تداخل با داده‌ها (ماده ۹) را تعریف کرده که با برخی از مقررات جرایم رایانه‌ای در ایران همخوانی دارد. کنوانسیون در ماده ۱۲ سوءاستفاده از دستگاه‌ها (تولید و توزیع ابزارهای هکینگ) را به‌طور جامع جرم می‌داند، در حالی که در مقررات ایران پوشش محدودتری دارد.

^۸ مواد ۱۶ و ۱۷ کنوانسیون تولید، توزیع و بهره‌کشی جنسی دیجیتال از کودکان را صراحتاً جرم‌انگاری کرده‌اند، اما قانون ایران بیشتر بر محتوای مستهجن و خلاف عفت عمومی تمرکز دارد.

^۹ در خصوص زنان، ماده ۱۸ کنوانسیون نقض حریم خصوصی را پوشش می‌دهد که انتشار تصاویر خصوصی بدون رضایت و اخاذی جنسی را شامل می‌شود؛ مقررات ایران به انتشار تصاویر خصوصی اشاره دارد.

در حوزه آیین دادرسی و حمایت از قربانیان، کنوانسیون سازوکارهایی نظیر حفظ داده‌های الکترونیکی، رهگیری داده‌ها در زمان واقعی و اتخاذ تدابیر حمایتی ویژه برای قربانیان، به‌ویژه کودکان و زنان، را پیش‌بینی کرده است. این تدابیر بیانگر پذیرش تعهدات مثبت دولت‌ها در حمایت از قربانیان نقض حقوق بشر در فضای دیجیتال است. در مقابل، اگرچه حقوق ایران ابزارهایی برای توقیف داده‌ها و تعقیب جرائم سایبری در نظر گرفته، اما حمایت روانی، حقوقی و اجتماعی فوری از قربانیان و توجه خاص به نیازهای گروه‌های آسیب‌پذیر، به‌طور صریح و نظام‌مند مورد تصریح قرار نگرفته است.^{۱۰} در عرصه همکاری بین‌المللی نیز، کنوانسیون با ایجاد شبکه‌های تماس دائمی و تسهیل تبادل سریع اطلاعات و ادله الکترونیکی، امکان پاسخ مؤثرتر به جرائم فرامرزی را فراهم می‌سازد؛ امری که در حقوق داخلی ایران هنوز نیازمند توسعه سازوکارهای عملیاتی روشن‌تر است.^{۱۱}

بر این اساس، می‌توان گفت که قانون جرائم رایانه‌ای ایران اگرچه بنیانی مهم برای مقابله با جرائم سایبری فراهم کرده است، اما برای همسویی کامل با رویکرد حقوق‌بشری کنوانسیون، نیازمند تکمیل در سه محور اساسی است: ۱. شناسایی دقیق‌تر اشکال نوین نقض حقوق بشر در فضای آنلاین، ۲. تقویت حمایت‌های همه‌جانبه از قربانیان به‌ویژه کودکان و زنان، و ۳. توسعه سازوکارهای همکاری بین‌المللی مؤثر.

در کنار جرم‌انگاری و تدابیر کیفری، کنوانسیون سازمان ملل متحد علیه جرائم سایبری بر نقش بنیادین پیشگیری مبتنی بر آگاهی تأکید دارد و ارتقای سواد سایبری شهروندان را به‌عنوان بخشی از تعهدات دولت‌ها در تضمین حقوق بشر در فضای دیجیتال شناسایی می‌کند. از منظر حقوق بشری، سواد سایبری صرفاً یک مهارت فنی نیست، بلکه شرط لازم برای بهره‌مندی مؤثر افراد از حقوق بنیادینی چون حق امنیت شخصی، حق حریم خصوصی، حق

^{۱۰} کنوانسیون سازوکارهای پیشرفته‌ای چون حفظ داده‌های الکترونیکی برای مدت معین (ماده ۲۹)، رهگیری واقعی جرایم و برخورد با آنها (ماده ۳۱) و حمایت ویژه از قربانیان (ماده ۲۸) را پیش‌بینی کرده است.

^{۱۱} کنوانسیون شبکه‌ای گسترده از کمک متقابل، انتقال سریع شواهد الکترونیکی و تماس شبانه روزی در طول هفته را ارائه می‌دهد، در حالی که مقررات مربوط به جرایم رایانه‌ای در ایران فاقد پروتکل‌های عملیاتی دقیق برای موارد فرامرزی خشونت سایبری است.

دسترسی ایمن به اطلاعات و حق مشارکت آگاهانه در فضای آنلاین به شمار می‌رود. کنوانسیون با الزام دولت‌ها به افزایش آگاهی عمومی، آموزش همگانی و توسعه برنامه‌های هدفمند برای گروه‌های در موقعیت آسیب‌پذیر، رویکردی پیشگیرانه را دنبال می‌کند که با اصل «تعهد به مراقبت مقتضی» دولت‌ها در حقوق بین‌الملل بشر هم‌خوانی دارد.^{۱۲} در این چارچوب، کشورمان ایران به‌عنوان امضاکننده کنوانسیون، موظف است با ترویج سواد سایبری به‌ویژه در میان کودکان و زنان، زمینه‌ای فراهم آورد که شهروندان بتوانند خطرات فضای مجازی را شناسایی کرده، از خود در برابر اشکال مختلف خشونت و سوءاستفاده سایبری محافظت کنند و از حقوق خویش در فضای آنلاین به‌صورت آگاهانه و مؤثر بهره‌مند شوند. چنین رویکردی، پیشگیری از جرائم سایبری را از سطح واکنش کیفری فراتر برده و آن را به ابزاری برای توانمندسازی شهروندان و تحقق عملی حقوق بشر در عصر دیجیتال تبدیل می‌کند. آموزش هدفمند، به‌ویژه برای گروه‌های آسیب‌پذیر، بخشی از تعهد دولت‌ها در تضمین بهره‌مندی مؤثر از حقوق بشر و پیشگیری از نقض آن‌ها در فضای مجازی است.

بدیهی است که اجرای این تعهدات باید با رعایت کامل حقوق بنیادین بشر، به‌ویژه آزادی بیان، حق دسترسی آزاد به اطلاعات و اصل تناسب همراه باشد و به‌هیچ‌وجه نباید به توجیه محدودسازی‌های گسترده در دسترسی شهروندان به فضای آنلاین، که ناقض اصل نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران^{۱۳} است، بینجامد؛ چراکه پیشگیری مؤثر در چارچوب کنوانسیون، مبتنی بر آگاهی‌بخشی و توانمندسازی کاربران است، نه بر انسداد و سانسور.

^{۱۲} طبق ماده ۵۳ این کنوانسیون دولت‌ها وظیفه دارند اقدامات مناسبی برای پیشگیری از جرائم سایبری اتخاذ کنند. این ماده به طور صریح دولت‌های عضو را ملزم می‌نماید تا: ۱. آگاهی عمومی را از طریق فعالیت‌های اطلاع‌رسانی، آموزش عمومی، رسانه و برنامه‌های سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی ارتقا دهند تا عموم مردم در پیشگیری و مبارزه با این جرائم مشارکت کنند ۲. برنامه‌ها و فعالیت‌هایی برای حفاظت از کودکان در فضای آنلاین توسعه دهند، شامل آموزش و آگاهی‌بخشی عمومی در خصوص سوءاستفاده یا بهره‌کشی جنسی آنلاین از کودکان ۳. استراتژی‌ها و سیاست‌هایی برای پیشگیری و ریشه‌کن کردن خشونت جنسیتی مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات تدوین کنند، با توجه ویژه به نیازهای افراد در موقعیت‌های آسیب‌پذیر

^{۱۳} هیچ فرد یا گروه یا مقامی حق ندارد به نام استفاده از آزادی، به استقلال سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی و تمامیت ارضی ایران کمترین خدشه‌ای وارد کند و هیچ مقامی حق ندارد به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور آزادی‌های مشروع را، هر چند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند.

در نهایت، کنوانسیون سازمان ملل متحد علیه جرائم سایبری را باید نه صرفاً ابزاری برای کنترل جرائم فناورانه، بلکه چارچوبی هنجاری برای تضمین حقوق بشر در عصر دیجیتال دانست. ایران، به عنوان عضو امضاکننده این کنوانسیون، می تواند با بهره گیری از رویکرد حقوق بشری آن، خلأهای قانونی موجود را برطرف کرده، حمایت مؤثر از گروه های آسیب پذیر را تقویت نماید و همکاری های بین المللی خود را گسترش دهد. تحقق چنین رویکردی مستلزم آن است که حقوق بشر در فضای آنلاین همانند فضای آفلاین به رسمیت شناخته شده و مورد حمایت قرار گیرد؛ مسیری که در آن فناوری نه ابزاری برای نقض حقوق، بلکه وسیله ای برای تحقق عدالت، برابری و کرامت انسانی باشد.

امور پژوهشی، آموزشی و ترویجی کمیسیون حقوق بشر اسلامی ایران

تاریخ انتشار در سامانه کمیسیون: ۱۴۰۴/۱۰/۲